

יוסי שפניר

הטיול והסיוור: כלים לחינוך ליהדות, לקיימות ולאיכות סביבה – עבר והווה

הטיול והסיוור כמוטיב חינוכי ממוסד הלך והתגבש בארץ במהלך ראשית המאה העשרים במקביל לעליות הראשונות כחלק מן האתוס הציוני שאף הוא התגבש בתקופה זו.¹ מן הראוי להתחיל את סקירתנו עם מספר דוגמות שעולה מהן היחס לארץ ישראל, ליהדות ולסובב כפי שראו אותו מטיילים, מורים ומחנכים ראשונים. בסיס זה שהחל כחלק ממהלך ציוני מתוך הרעיון של השיבה לארץ ישראל יש לו פנים רבות, ונתמקד כאמור בתחום מצומצם של הטיול והסיוור כדי להראות את המגמה בחברה הישראלית המתפתחת במהלך המאה השנים האחרונות. מגמה שהתחילה עם כמה משוגעים לדבר (ברסלבי, וילנאי ואחרים) מתוך ראייה ציונית אידאולוגית שהלכה והתפתחה לתנועה רבת משתתפים וחדרה ללבבות הנוער והמבוגרים, עד שהגיע לשלב שהרעיון עבר שינויים, כחלק משינוי שעוברת החברה הישראלית כולה. את התמורות הללו נבחן דרך היחס לטיולים ולסיוורים בזיקתם ליהדות לקיימות ולאיכות הסביבה.

1 תודתי לד"ר ענת הרטמן, שותפה לצוות, שעברה על הרשימה והעירה הערות חשובות ומועילות. על התגבשות הטיול כמרכיב חינוכי ציוני קיימת ספרות רבה ומקיפה, ונציין כמה אבני דרך ומקורות בסיסיים לנושא, שראו אור בשנים האחרונות: "שפניר, "ארץ ישראל, נופה ומורשתה, בסיוור בשדה – ציוני דרך", "שפניר ו" רוזנסון, מקורות ארץ, ירושלים תשס"ד, עמ' 10–27 והערה 1; צ' צמרת, "למרות הכול, אהבת הארץ", פנים 35 (2006), עמ' 4–15; "י דרור, כלים שלובים בחינוך הלאומי, הסיפור הציוני, ירושלים תשס"ח, עמ' 63–76; ד' שחר, דע מאין באת, הוראת ההיסטוריה הלאומית בחינוך העברי בארץ ישראל 1882–1912, רחובות 2003, עמ' 241–257; ט' בן יוסף, ידיעת ארץ כתחום חינוכי בתרבות הציונית לאור התפתחותו ב"אפיק העממי" בשנים 1921–1973, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב 2003; ע' אלמוג, הצבר – דיוקן, תל אביב תשנ"ז, עמ' 256–268; "י סנה, "היבטים גיאוגרפיים בחינוך סביבתי בארץ ישראל וביטויים בטיולים וסיוורים לימודיים במאות ה-19 וה-20", נ' קליאוט, א' גולן, א' פלד (עורכים), מגמות בגיאוגרפיה בישראל, כנס האגודה הגיאוגרפית הישראלית (תש"ס), עמ' 65–82; ט' בן-ישראל, "הטיול כמרכיב של תרבות הגוף בחינוך העברי, 1887–1937", דור לדור כו (תשס"ו), עמ' 39–45.

א. הטיול כמשקף ייחוס לארץ ישראל ולסביבה בראשית החינוך הציוני

הטיול נתפס ככלי עזר חשוב ביותר לחיזוק הקשר עם ארץ ישראל, על שלל מרכיביו. כך עולים הדברים בחינוך הפורמלי והבלתי פורמלי. על הרגשה זו כותבת לדוגמה חניכה במחנות העולים ערב הקמת המדינה:

כשאתה עושה את דרכך בארץ זו הרי כל מה שלמדת ורכשת בבית הספר כאפס בעיניך [...] פתאום נתעשרת. נגלו לפניך אפקים חדשים. הכרת עמקים, בקעות ומעיינות [...] ופתאום, עם גלות האופקים החדשים, הנך מרגיש כי הגליל שלך הוא מאז [...] ולפתע גדלה בעיניך המולדת ותיקר (צביה, כצמח השדה, תל אביב תש"ז, עמ' 111).

יהושע מרגולין (1877–1947), המכונה "הדוד יהושע", שהיה מהמורים הראשונים לטבע בראשית המאה העשרים, ראה בסיור בטבע חלק חשוב מהלימוד שלא יכול להתרחש רק בין ארבע קירות. הוא ראה בזה חלק מההוויה הציונית, חלק מההתנתקות מהגלות והשיבה לארץ ישראל:

ואנו בני העם שהיה תלוש במשך שנות אלפים מן הקרקע ומן הטבע, אנו מתהלכים בתוך שפע העושר הזה כזרים כחולמים מחוסר נטיה והרגל להסתכלות ומחוסר ידיעה – ידיעה הניקנת, אומנם, מתוך החיים בטבע במשך מאות דורות והעוברת בירושה מאבות לבנים. והלכך מחויבים אנו לחפש ולמצוא את הדרך לטבע הסובב אותנו וללמוד להכיר אותו (י' מרגולין, בדרך לטבע, תל אביב 1947, עמ' 10).

למפעל הסיורים שהיה נהוג בבית הספר בראשית המאה הקודמת היה ביטוי בספרות, בשירה, במחקר ועוד. הסיור היה חלק ממשנה חינוכית במושבות הראשונות שהובילו המחנכים וילקומיץ ולוין אפשטיין (בראש פינה). מיטיב להדגיש את הנושא ע' אלמוג במחקרו על דמותו של הצבר, המתייחס לשנות השלושים והארבעים והשנים הראשונות של הקמת המדינה:

החינוך לאהבת הטבע ונוף הארץ היה מרכיב מרכזי בחינוך הציוני כבר בראשית המאה. אך הוא נעשה מקצועי יותר, היקפו גדל ומקומו נעשה חשוב יותר במערכת הלימודים משנות העשרים של המאה עם עלייתם של מדענים יהודים בתחום מדעי הטבע (שנעשו מורים בבתי הספר), הקמת האוניברסיטה העברית בירושלים והתפתחות החינוך ההתיישבותי בקיבוץ, במושב ובמוסדות החינוך של תנועת הפועלים בערים [...] הוראת הטבע והגיאוגרפיה של ארץ ישראל שימשה איפה בגלוי ובסמוי מכשיר אידיאולוגי להוראת "ציונות", ובעיקר להטמעת

המשמעויות הרגשיות של נוף הארץ (ע' אלמוג, הצבר, דיוקן, תל אביב תשס"א, עמ' 256).

הטיול ללא ספק נתפס כיוצר קשר אידאולוגי חשוב עם ארץ ישראל ועם יישוביה ההולכים ונבנים. בן אריה מציין התפתחות מגמה זו מתוך ראייה ציונית חשובה: "אין ספק כי הנושא הלאומי מילא תפקיד מרכזי בלימוד ידיעת ארץ-ישראל. לומדים וחוקרים יהודים רבים עסקו בתחום זה ממניעים יישוביים ציוניים" (י' בן אריה, התפתחות לימודי ידיעת ארץ ישראל בעם היהודי בעת החדשה [עד להקמת מדינת ישראל], קתדרה 100 [תשס"א], עמ' 337).

בשנות העשרים והשלושים החלו להתפרסם ספרי לימוד לנוער ולמבוגרים על טבע הארץ, החי והצומח, ספרי הדרכה למבוגרים, ספרי גיאוגרפיה, טיולים ועוד. גם הקרן הקיימת תרמה את תרומתה לעניין בקשריה עם מוסדות חינוך שונים.

רשימת ה"משוגעים לדבר" הלכה וגדלה. נזכיר אחדים מהם בסדר כרונולוגי: איש ידיעת הארץ, הגיאוגרף, אברהם יעקב ברוור (1884–1975); איש הטבע יהושע מרגולין (1877–1947), הסייר ואיש ידיעת הארץ, איש הטבע והשדה; מייסד "אגודת המשוטטים" פנחס כהן (1887–1956); המחנכת והסיירת, רחל ינאית בן צבי (1886–1979); יוסף ברסלבי (1896–1972); הגיאוגרף והסייר נתן שלם (1897–1959); מחנך ומדריך, איש ידיעת הארץ, דוד בנבנישתי (1897–1972); הסייר החוקר ואיש הנוף זאב וילנאי (1900–1988); המחנך והגיאוגרף מנחם זהרוני (1912–1979). הם אלו שהציבו את סימני הדרך הראשונים לנושא ידיעת הארץ כל אחד בתחומו שלו מתוך ראייה ציונית חינוכית ראשונה במעלה. ח' בוגרשוב (1876–1963), שהיה מהמחנכים הראשונים בארץ, ממניחי היסוד לגימנסיה "הרצליה" וממוריה הראשונים, שלא היה בעל הכשרה גיאוגרפית מיוחדת, לקח את תלמידי ברכבת לסיור באזור ירושלים וכתב על כך בחוברת צנועה. מתוך ההקדמה שלו לחוברת עולה ההיבט הציוני החשוב של הסיור:

הגמנסיה ביפו קבעה לה מראשית הווסדה לחוק לערוך בכל שנה טיולים בשביל תלמידיה לכל פינות א"י. לא מתוך ספרים ורשימות אפשר להכיר את הארץ ולהתקשר אל אדמת המולדת, טובה ראייה משמיעה [...]. המקומות שבהם עבר התלמיד ברגל, אותם הוא מכיר הכרה ברורה

ואליהם הוא מרגיש יותר קשר לבבי [...] כל בקעה וגיא שהוא חפש ומצא את מבואה ומוצאותיה נעשים קרובים אל לבו, נקנים לו קנין רוחני-לאומי (ח' בוגרשוב, טיול ביהודה, תל אביב תר"ץ, מההקדמה). בשנים הראשונות של המאה העשרים היחס לסביבה הוא בעיקרו במבט ציוני אידאולוגי. עדיין לא רואים את ההיבט של שמירת הסביבה, כפי שאנחנו מדברים עליו כיום. תופעה זו תלך ותתפתח בחברה במוסדות הממלכתיים ומוסדות החינוך רק בשלב מאוחר יותר עם חקיקת החוקים של הגנים הלאומיים ושמורות הטבע במהלך שנות השישים ועם הפעילות המסיבית הראשונה של מה שיתפתח לגופים הירוקים בשנות החמישים סביב מפעל ייבוש החולה וההתנגדות אליו, דבר שיביא להקמת החברה להגנת הטבע ורשות שמורות הטבע. בעקבות הפעילות החינוכית שנעשתה שם יקבל העיסוק בנושאי סביבה היבט נוסף.²

ב. הסיור בשילוב מקורות יהודיים כדרך ליצירת קשר לסביבה בסיור

השימוש בתנ"ך בסיור כמחזק את הקשר לארץ ישראל, לנופה ולטבעה ברור למטיילים רבים. צריך לחזור ולהדגיש שראשוני המסיירים ראו בסיור דבר אידאולוגי, בבחינת חזרה לארץ לאחר דורות רבים של גלות. היו שהשתמשו אפילו בביטויים מיליטאריסטיים כמו "כיבוש הארץ" כדי להביע את עמדתם בנושא הסיור וחשיבותו. ההיכרות המעמיקה והאינטימית עם חבלי הארץ השונים תצמיח במשך השנים גם את העיסוק בנושא הסביבה שבתחילת הדרך הייתה שולית. ראוי לבחון מהיכן צומחת זיקה זו במספר דוגמות. בין הראשונים שעסקו בלימוד ארץ ישראל ושילוב מקורות יהודיים והבנתם בשדה תוך כדי סיור היה ר' יהוסף שווארץ, בן המאה הי"ט, שהצטער על כך שאין עוסקים בנושא במידה הראויה. הוא כתב את ספרו תבואות הארץ, ספר ראשון בידיעת הארץ בעת החדשה, שעסק בניתוח המקורות לאור הגיאוגרפיה של הארץ ובהבנתם. בהקדמתו הוא ציין את המצב העגום של ידיעת הארץ והבנת המקורות היהודיים תוך כדי לימוד:

2 התייחסות רחבה לנושא התגבשות היחס לשמירת הטבע והסביבה ראו אצל י" כץ, לעצור את הדחפור, הקמתם של הכלים המוסדיים לשמירת ערכי הטבע, הנוף והמורשת ההיסטוריות של מדינת ישראל, ירושלים תשס"ד; ע' פז, לעבדה ולשמרה, שמירת הטבע בישראל, ירושלים 2008, עמ' 101–124.

אמת אגיד כי בושתי וגם נכלמתי באמרם לי כי דרשו פעמים הרבה מחכמי בני ישראל הן בחו"ל והן בקדש על היריעה הזאת ואין מגיד להם. כי לא ידעו ארץ נחלת אבותיהם, ואשר הם יושבים בה ולא ידעו מה הוא בנימין, ואיה חלק בנימין ולא מגבול בני (צבעון) [גבעון] וגם לא מתכונת שמעון. ולמה יגרעו חכמי בני ישראל מחכמי העמים אשר יעלו ויבאו מידי שנה בשנה ממדינות רחוקות לחקור ולדרוש על תכונות הארץ? (י) שוורץ, תבואות הארץ, ירושלים תר"ס, עמ' ב).

זאת לעומת המסיירים הנוכריים שכמה מהם הגיעו לארץ במאה הי"ט, חקרו אותה ופרסמו זאת בכתב.

הגיאוגרף ישעיהו פרס מזכיר בשנות העשרים של המאה העשרים את העניין שיש בסיור בארץ למי שרוצה לראות את ארץ התנ"ך והנביאים (י) פרס, ארץ ישראל וסוריה הדרומית, ירושלים-ברלין-וינה, תרפ"א, עמ' 2).

שמואל קליין, שכתב את אחד מספרי הגיאוגרפיה הראשונים בעברית מציין בין מטרות כתיבתו את הצורך בהכרת המקומות הנזכרים בתנ"ך וקורות עמנו בארץ ישראל (ש) קליין, ארץ ישראל, גיאוגרפיה של ארץ ישראל, וינה תרפ"ב, בפתח דבר). חוקרים כמו פרס וקליין לא הגיעו לכלל מימוש סיור מקראי, אך ראו חשיבות בהיכרות עם אזורים שהתרחשו בהם מאורעות אלה.

נוסעים רבים שעלו לארץ לאורך כל הדורות עשו דרכם כדי להגיע למקומות קדושים ולאתרים שאירעו בהם פרשיות מקראיות. נזכיר את הנוסע האמריקאי המפורסם מרק טווין שהגיע לארץ במהלך שנות השישים של המאה הי"ט.³ בהתאם למסורת קודמיו הרבה כמובן להשתמש בתנ"ך תוך כדי הסיור, לא פעם תוך ציון אכזבתו. עד שהגיע לאזור הכיר את הארץ מתוך הכתובים עצמם, והללו השאירו עליו לא פעם רושם כביר, אלא שלעתים הרושם היה יותר מהמציאות שהוא חווה. יעידו על תחושותיו דבריו על אודות סיור באזור הצפון בדרכו לירושלים בשעות החמות של היום:

המשכנו איפוא בדרך כשעה נוספת. אומנם ראינו מים, אולם בשום מקום בשממה שמסביב לנו לא היה אפילו חותם של צל, ואנו להטנו בחמה עד מוות. "כצל סלע כבד בארץ עייפה" (ישעיהו לב ב), אין ביטוי

3 להתייחסות למסעו של טווין ראו ו' ארזי, "שימון צחיח וקודר: הומור, ראליה ואקטואליה בעקבות מסע תענוגות לארץ הקודש של מרק טווין", טללי אורות יג (תשס"ז), עמ' 367-388.

יפה מזה בכל התנ"ך, ואין ספק שמכל המקומות בהם שוטטנו אין אחד המסוגל להעניק משמעות כה מלבבת לביטוי כארץ יוקדת, חשופה ונטולת עצים זו [...] עלי להתחיל ללכת בדרך הצימצום [...] כל מה שקלטתי על אודות ארץ ישראל נקלט בקנה מידה גדול מידי. כמה מהמושגים שלי היו מופרזים ביותר. הארץ נסתברה לי תמיד כארץ רחבת ידים כארצות הברית, לא אדע מדוע, אך כך היה (מרק טווין, מסע תענוגות לארץ הקודש, 1999, עמ' 60, 64).

נמצאנו למדים אין דומה קליטת עולם התנ"ך באמצעות הכתובים עצמם לקליטה בזירת האירועים. לימוד התנ"ך בבית ובשדה היה נחלת לא מעט בתים בזמן העליות הראשונות.

מעניין לראות את הסתכלותו של א"ד גורדון (1856–1922), מאבותיה הרעיוניים של תנועת העבודה, שעלה לארץ בימי העלייה השנייה (1904), שדגל בחיי פשטות ועבודה וקרא לפועלי ארץ ישראל לאמץ דרך זו של הסתפקות במועט. בלי להיכנס לתורתה של אישיות זו נציין רק את דרך ההסתכלות המעניינת שלו בטבע, בנוף ובתנ"ך בהיותו באזור הגליל בשנת 1912:

הנה אני יושב לי עתה, בשעה שאני רושם את דברי אלה, על ראש הר גבוה, על שן סלע, עיני מקיפות מרחק גדול, ונפשי מקפת הרבה הרבה יותר [...] הנה הואל נא, אחי, וקח לך את האלבום היותר נאמן של מראות הטבע הזה את התנ"כ החביב שלנו. ואני ארשום לך בזה נקודות אחדות וראית, כי אך נגוע אגע באחת הנקודות – ונגעתי באחד הנימים היותר דקים והיותר כמוסים שבנפשך (אגרת אהרון דוד גורדון מהגליל, א' יערי [עורך], אגרות ארץ ישראל, תל אביב תש"ג, עמ' 511).

לימוד התנ"ך היה חלק מהווי החיים במיוחד ביישובים שהשתקפו מהם נופים שהתרחשו בהם פרשיות מקראיות. דוגמה לא יוצאת דופן באותם ימים ניתן לראות בסיפור ילדותו של יגאל אלון (1918–1980), בן כפר תבור, בשנות העשרים והשלושים של המאה הקודמת. בספרו "בית אבי" הוא מתאר את נופי ילדותו באזור התבור והגלבע, ומהם עולה הקשר לנוף ולמקרא. יש כאן תרבות המעריכה ערכים של נוף וסובב:

בהשפעת סיפורי התנ"ך נתווסף ממד חדש לטיולי בהר התבור, המוכר לי למן היום שבו פקחתי בראשונה את עיני. אומנם דבר לא ניטל מממשותו [...] בטפסי על גבו או בגלשי מעליו היו קמות לעיני עלילות דבורה וברק בן-אבינועם; כאן הייתי אומר לעצמי, ניצבו בשעתו עשרת אלפים איש,

בני נפתלי ובני זבולון. בטיילי לאורכו של הקישון עלה על הלב סיפור סיסרא ויעל אשת הקיני [...] השיטוט על הגלבע או בקרבתו העלה לעיני את חייהם, הוד גבורתם ומותם של שאול ויהונתן וכמו להשלמת התמונה הטראגית, הרי מחלון ביתי ממש יכולתי לראות את הכפר הערבי עין-דור ולפני: שאול המלך, העצוב והאהוב עלי מכל מלכי ישראל [...] הנופים שתיארתי אותם היו נופי ילדותי, פשוטים ומוכרים היטב – בחוג העין, במגע-רגל ובהישג יד, אולם תחת רשמן של העלילות הקשורות בהם, הם כמו יצאו מידי פשוטם" (י' אלון, בית אבי, בארי תשל"ד, עמ' 30–33).

ההרגשה האישית כל כך של להיות חלק מהנוף, ובד בבד חלק מהתרבות הקדומה הייתה מנת חלקם של אותם מתיישבים ש"חיו" את אזור מגוריהם, דבר שבעידן המודרני הולך ומאבד מערכו. דוגמה נוספת של קשר לנוף ולסביבה תוך התייחסות לרקע המקראי ניתן לראות אצל משה דיין (1915–1981), המתאר את נוף מולדתו באזור העמק וסביבות נהלל. שם הספר שכתב "לחיות עם התנ"ך" מעיד אף הוא על יחסו לנושא ועל שילובו במורשת ואהבת הארץ:

לי שנולדתי בארץ ישראל, לא היתה אהבת המולדת אהבה מופשטת. חבצלת השרון והר הכרמל היו ממש שבממש, פרח נותן ריח והר שרגלי דרכו בשבילי [...]. ראיתי לנגדי לא רק את הקישון העובר בשדות נהלל וכפר יהושע, אלא גם את הקישון נחל קדומים הגורף את צבא סיסרא. כשם שביקשו הורי הבאים מן הגולה לעשות את ארץ ישראל הרוחנית של הספרים למולדתם הגשמית, כך ביקשתי אני להקנות למולדתי הגשמית עומק רוחני-היסטורי, ולהפיח בחורבות ובתלים השוממים את נשמת העבר, ולהחיות את ישראל של ימי האבות והשופטים והמלכים (מ' דיין, לחיות עם התנ"ך, ירושלים 1986, עמ' 9).

דוגמה זו ואחרות של מורים ותלמידים שהבחינו בקשר בין השטח לספר היו הניצנים הראשונים לתופעה שתגדל ותפרח בעתיד. אחד המחנכים הראשונים שהכיר בחשיבות הוראת התנ"ך בשדה היה זאב וילנאי (1900–1988), מחלוצי הסיור בארץ ישראל. משחר ילדותו ציין את רצונו להיות מורה ולהוציא את תלמידיו לחיק הטבע. בהמשך דרכו הוא גם ראה את החיוב בשילוב הוראת התנ"ך בשדה, והוא הדגיש זאת בכמה מפרסומיו:

ערך רב לקריאת פרקי-תנ"ך במקורם בסביבות שבהן נתרחשו המאורעות. ביקורים במקומות, הידועים מתוך לימוד המאורעות ההיסטוריים שנתקמו בהם, השפעתם רבה מאוד. בשעת סיורים בירושלים צריך לקרוא במקומות שונים פרקי תנ"ך מתאימים. בגדות הירדן, אל מול יריחו, יש לקרוא את הפרק על מעבר בני ישראל, בתל יריחו – את הפרק על כיבוש יריחו בידי יהושע בן-נון וחילותיו. בהר נבו את הפרק המתאר את משה המשקיף על פני ארץ כנען ואת אחריתו (ז' וילנאי, הטיול וערכו החינוכי, ירושלים תשי"ג, עמ' 16).

כאן לראשונה אנו שומעים על הצעה לשילוב הדברים כמשנה חינוכית במערך לימוד וסיור באתרים מטוילים. מי שהכיר את וילנאי יודע שהיה גם נאה מקיים. בהדרכתו הקפיד להציג את המקורות השונים באתרים. רמזים לשילוב תנ"ך בסיורים מפיחים של מחנכים אנו שומעים בצורה די מצומצמת בספרים להוראת תנ"ך.

ג. הסיור כיוצר זיקה לארץ ישראל ולסביבתה בהכשרה הצבאית

בהכשרה הצבאית המטרה היא להנחיל זיקה כחלק מהחינוך וחיזוק הקשר לארץ ישראל. חינוך זה בהכשרה הצבאית החל כבר בתקופת הפלמ"ח. בשלבי ההכשרה מציין א' קדיש את הטיול. המסיירים נתבקשו להביא לטיול כלי נגינה ותנ"ך: "כלי הנגינה נועדו לתכנית האומנותית ולשירה בציבור, וספרי התנ"ך נועדו לטיפול הזהות הלאומית וליצירת התחושה של שייכות ומורשת" (א' קדיש, "דיון", ד' יעקובי [עורך], בינוי אומה, ירושלים תש"ס, עמ' 94).

גם בתקופות מאוחרות יותר במסגרת ההכשרה בצה"ל ניתן לראות שילוב זה. דוגמה לכך עולה מדבריו של מאיר פעיל ששימש בשנות החמישים מג"ד גדוד 51 בחטיבת גולני. בסוף קיץ 1956 בסיום מסע להכרת הכרמל הוא ריכז את כל הגדוד, כ-700 חייל, במוחרקה ותיאר שם את הקרב בין ישראל ופלשתים. את דבריו שם סיים במשפטים מעוררי זיקה אלה:

סיפור כזה (של מאבק ישראל בפלשתים) יוצר זיקה משולה לחוט דקיק מאוד, המקשר את נפשו של החייל אל אותה פינה בארץ-ישראל ואל ההיסטוריה של עמו. חוט דקיק הוא כמעט לא כלום, אבל אם באורח שיטתי ומתמיד מוסיפים אליו לרוב סיפורים היוצרים חוטי זיקה דקיקים נוספים, הנוגעים בעוד פינות גיאוגרפיות והיסטוריות, הולכת ונוצרת הזיקה אל המולדת ומקבלת מימדים של קשר שאי-אפשר לנתקו

(נ' סרוקה, האם יכול התנ"ך לשמש מרכיב בזהות האישית-הלאומית של האדם הישראלי, על הפרק, 15 [תשנ"ח], עמ' 139).

יהודה זיו, מי שהיה ראש מדור לידיעת הארץ בצבא בשנות השבעים והשמונים של המאה שעברה, ראה גם הוא את הצבא כמקום ליצירת זיקה ומורשת דרך הסיור בשדה ושילוב המקורות בו. רחבעם זאבי, שהיה בין סיירי הפלמ"ח הראשונים וששוטט בכל פינה בארץ, הבין שהזיקה לארץ ישראל לא יכולה להיות שלמה ללא הבנת הסיפורים המקראיים והכרתם: "אי אפשר לאהוב את ארץ ישראל, להילחם ולהיאבק עליה, לבנות אותה ולפתחה, מבלי שנבין ששורש הכל נעוץ בספר הספרים, שיש בו הכל" (מ' ששר, שיחות עם רחבעם זאבי, גנדי, תל אביב 2001, עמ' 99).

בפועל ענייני סביבה לא היו עיקר הפעילות או הנושאים שעסקו בהם בעת היציאה לשטח. ההסתכלות הייתה אידאולוגית, כזו שראתה את הצורך החשוב לחנך לאהבת הארץ ולהכרתה, ואחד הכלים החשובים בהם השתמשו ליישם מטרה זו היה להראות את השורשים של העם שחוזרים אליהם בעזרת הסיורים. נושאי הסביבה החלו מתגבשים במערכת החינוך עם התגבשות תכניות הלימודים וכניסתם של מקצועות ידיעת הארץ ולימודי ארץ ישראל למערכת החינוך ועם התפתחותם של המוסדות המופקדים על שמירת הטבע: רשות שמורות הטבע, שלימים תיקרא רשות הטבע והגנים והחברה להגנת הטבע.

ד. תכניות הלימודים ושילוב הסיור בנושאי הסביבה

לאחר סקירת הרקע הרעיוני עם מספר דוגמות מייצגות הממוקדות בפועלם הייחודי של מסיירים, הוגים ואנשי חינוך, נבחן בקיצור מה נעשה בשנים האחרונות בפועל בנושא זה.

תחילת יישום החינוך הסביבתי החלה בשנות השבעים. במהלך השנים הוקמו מוסדות שונים העוסקים בנושאי הסביבה, שהטיול הוא חלק מרכזי בהם. חלוצת החינוך הסביבתי הפורמלי בארץ הייתה ועודנה המדרשה בשדה בוקר שנוסדה סביב חזונו של בן-גוריון בנגב. מכיוון שהמדרשה הייתה החלוצה, מן הראוי לציין גוף זה ואת פעילותו בהרחבה.

במערכת החינוך במדרשה בשדה בוקר נכללים מספר מוסדות העוסקים בנושאי סביבה:

- א. **בית הספר התיכון לחינוך סביבתי**: בית הספר הוקם בשנת 1976 והוא ארבע-שנתי (ט-יב). כפי ששמו מעיד עליו הלימוד בו ממוקד בתחומי האקולוגיה ומדעי הסביבה. בבית הספר לומדים כ-250 תלמידים מכל רחבי הארץ, רובם תלמידי פנימייה. בית הספר משלב שיטות הוראה בין-תחומיות, והסביבה והטבע הם נקודת המוצא ללימודים במקצועות הסביבתיים. בגמר לימודיהם ניגשים התלמידים לבחינות בגרות כמקובל ונוסף על כך הם עומדים בבחינה בלימודי סביבה, המוכרת ומאושרת על ידי משרד החינוך.
- ב. **בית הספר היסודי "צין"**: בבית ספר "צין" לומדים 180 תלמידים, בשמונה כיתות: א-ח. בבית הספר לומדים ילדיהם של תושבי המדרשה וילדי משפחות אנשי הקבע המתגוררים בבסיס "רמון" הסמוך. בית הספר אימץ את גישת החינוך הסביבתי, ומשלב בפעילותו החינוכית שיטת הוראה של למידה פעילה. גם בבית ספר זה נלמדים תכנים רבים במשולב בכיתה ומחוץ לה.
- ג. **בית ספר שדה על שם יהושע ונחמה כהן**: בית ספר זה הוא אחד משני בתי ספר שדה הראשונים בארץ. בית הספר משמש מרכז הדרכה ולימודי שדה בנושאים הקשורים לנגב ולמדבר, ומקיים פעילות ענפה בתחום שמירת הטבע ואיכות הסביבה.
- ד. **מרכז בין תחומי ללימודי נגב, למדבר וסביבה**: המרכז הבין תחומי "נגב" מאגד תחת קורת גג אחת מגוון פעילויות חינוכיות וסביבתיות המתקיימות במדרשת שדה בוקר ומשמש מרכז מידע עדכני לקהל הרחב. באמצעות רשת האינטרנט מספק המרכז מידע מעודכן על תופעות טבע, מזג האוויר, פריחה, תופעות הקשורות בעולם החי ועוד. המרכז מפעיל גם מאגרי מידע בתחומי ההתיישבות, הפיתוח, האקולוגיה וההיסטוריה של הנגב.
- ה. **מכינת הנגב למנהיגות צעירה**: מדרשת שדה בוקר בשיתוף עם המועצה האזורית רמת הנגב, המכון למורשת בן גוריון והמחלקה לישראל בסוכנות היהודית חברו יחד להקמת המכינה למנהיגות צעירה הפועלת במתכונת של מכינה קדם צבאית (על פי, ש' בן ששון-פורסטנברג, מרכז מחקר ומידע, כנסת ישראל, תשס"ג).
- הנה כי כן, מוסד חינוכי שצמח בנגב בבית הספר הסביבתי בשדה בוקר שמושם בו דגש רב מאוד על נושאי סביבה, מעמיד דורות של תלמידים המתחנכים בסביבה ולומדים להכיר אותה ולשמור עליה. גם שם מושם דגש על

ההיבט היהודי תוך שילוב נושאים תנכיים בסדנאות השדה. בראיון לגבי שילוב התנ"ך בסיור נשאלה אחת המורות (נחמה דובי) לדעתה על מידת החוויה המדברית המשוקעת בתנ"ך:

אין ספק שנופי הארץ הזאת הטביעו חותם עמוק על הטכסט המקראי. חווית המדבר באה לביטוי ומופיעה במקומות רבים והיא משמעותית ביותר מבחינת המסר העיקרי של התנ"ך, כיצירתו העיקרית והייחודית של העם הזה. סיפורי תקופת האבות, הנדדה בין קדש לבין שור לבין גרר, המאבק על הבארות בספר-המדבר עם הפלשתים, ספור גרושה של הגר, קשורים כנראה לנגב המערבי ולצפון סיני (שילוב נושאים תנ"כיים בסדנאות השדה, סביבות 2 [תשמ"א], עמ' 45).

בית הספר בשדה בוקר הפך להיות דגם שאותו לקחו ופיתחו מוסדות שונים במגזר הממלכתי והממלכתי-דתי. במגזר הממלכתי-דתי הוקמו בשנים האחרונות שלושה מוסדות סביבתיים המכשירים את תלמידיהם כל אחד ברוח שלו, כשהציר המרכזי הוא היכרות מעמיקה עם תוכני שטח במהלך סיורים.⁴ משרד החינוך רואה כאחת ממטרות הטיול חיזוק הזיקה ליישוב הארץ ולסביבה. הדברים באים לידי ביטוי בחוזר המנהל הכללי הקובע את מטרות הטיול. בין השאר מזכיר החוזר שיש חשיבות ב"חיזוק הקשר וזיקה לארץ ישראל, ארץ מולדתו ומולדת אבותיו, על תולדותיה, על אתריה ונופיה". בעניין הסביבה ממשיך החוזר: "הטיול הוא מסגרת נאותה לחינוך לשמירת הסביבה בתחומים שונים: נקיון האויר והמים, נקיון חופים וים, מניעת מפגעי רעש, שמירת רשות הרבים, טיפוח סביבת הפרט" (חוזר המנהל הכללי, חוזר מיוחד ו [התשנ"ז], עמ' 10–11). בסיכום עבודת הוועדה שבדקה את לימודי היהדות בחינוך הממלכתי בראשות ע' שנהר נאמר בין השאר: "הסיור והלימוד בשדה הם חלק מהדרכים ליצור קשר עם מרכיבי התרבות היהודית" (עם ועולם, תרבות יהודית בעולם משתנה, המלצות הוועדה לבדיקת לימודי היהדות בחינוך הממלכתי, ירושלים תשנ"ד, עמ' 15). כלומר מערכת החינוך רואה בהחלט לנגד עיניה את החשיבות שבשילוב נושאי יהדות וסביבה בסיורים במגזרי החינוך השונים.

4 ללימוד משנתו הרעיונית של בית הספר הסביבתי בסוסיא, ראו נ' פרל, "יהדות וסביבה בישיבה התיכונית לחינוך סביבתי בסוסיא", מים מדליו, 16 (תשס"ה), עמ' 191–201.

בשנים האחרונות, עם מיסוד תחום לימודי ארץ ישראל, לימודי סביבה ואקולוגיה, הלמידה החוץ כיתתית הולכת ומתגבשת תוך הדגשת לימוד פרקי יהדות וסביבה בשדה. במגזר הממלכתי דתי החלו להתגבש תכניות אלו במהלך שנות השבעים והשמונים של המאה שעברה, לימודים המשלבים את הלימוד העיוני עם סיור בשדה. בין החלוצים הראשונים של תכניות אלו הייתה בזמנו האולפנא בעפרה בניהולו של הרב יואל בן נון. משנתו הסדורה במקום הביאה לפיתוח תכנית לימודים מפורטת בשילוב סיורים. בית ספר שדה עפרה ערך סיורים כאלה ואף הוציא חוברת המציעה סיורים באזור בנימין ויהודה תוך עיון בתנ"ך והיבטים אקולוגיים וסביבתיים. בעקבות אולפנא זו הלכו גם בתי ספר אחרים במקומות שונים בארץ. בבית ספר שדה כפר עציון הוקם מרכז לסיורי תנ"ך, ששם לו למטרה להדגיש בסיורים פרשיות מקראיות תוך היבט סביבתי שהחל לגבש אותו יהושע כהן איש שדה בוקר, בין מניחי היסוד לבית ספר שדה שם.

בשנים האחרונות מתגבשת משנה סדורה של תכניות הלימודים השונות כולל לימודי התנ"ך. בתכניות לימודים בתנ"ך מצוין שילוב הסיור הלימודי כאמצעי מומלץ בהוראה, או לכל הפחות קיימת התייחסות לאלמנטים גיאוגרפיים בלימוד המקרא. מובן שבתכנית הלימודים בלימודי ארץ ישראל הסיור הוא אחד מדרכי ההוראה:

אין אפשרות ללמד את לימודי ארץ ישראל מבלי לסייר ולטייל בה. זוהי גם אחת ממטרות התכנית – הטיול והסיור הינם ערך בפני עצמו ואמצעי להכרת הארץ. לכל אחת מיחידות הלימוד צורפה הצעה למספר מסלולים, המקיפים את הנושאים השונים הנלמדים באותה יחידה (תכנית הלימודים בלימודי ארץ ישראל, משרד החינוך, ירושלים תש"ן).

במהלך שלושת העשורים האחרונים נערכים גופי חינוך שונים להתמודד עם רעיונות חדשים-ישנים אלה מתוך מגמה להוציאם לפועל. הם עושים זאת בעזרת מערכת השתלמויות למורים ולתלמידים המדגימים נושאים אלה בשדה. כיום נכנס יותר ויותר האלמנט של שילוב מבני דעת שונים שבו גם נושא הסיור הלימודי ושילוב התנ"ך והמקורות היהודיים לוקח חלק.

בשנים האחרונות הולכת ומתגבשת גם תורת ההוראה והחינוך בהקשרים של פיתוח בר-קיימא. גם שם ניתן לראות נושאים וכלים מגוונים ליישום תכנית זו. בין הכלים המוצעים למורים ומחנכים הוא שילוב פעילות בחיק הטבע,

שניתן להתקשר ממנה לסביבה ולרצון לשמר אותה (חוזר המנהלת הכללית סד/5 [ב], יישום החינוך לפתוח בר קיימא במערכת החינוך, טבת תשס"ד).
הנה כי כן הגענו כיום למצב שהסיור שמודגשים בו ענייני סביבה ופרקי יהדות, מקרא ונושאים אחרים, הוא חלק ברור ומובנה בתוך מערכת הלימודים בבית הספר על שכבותיו השונות. הנושאים הללו נלמדים במכללות להכשרת מורים במסגרת הקורס "הסיור המשולב", עוסקים בו באופן מצומצם גם בהתמחויות מסוימות באוניברסיטאות ועוד. רבבות יוצאים ללמוד פרקי תנ"ך, יהדות וסביבה בשדה מתוך רצון לראות להבין ולהעמיק בלימוד ומתוך צורך להבין הליכים והתרחשויות שללא השדה היינו חסרים. שינוי זה בדרך ההוראה נעשה במשך דורות לא רבים כשאת התנופה לתהליך זה יש לראות כפי שאנחנו מנסים להציג בתהליך החזרה לארץ ישראל בימי העליות הראשונות. בלימוד המקורות בשדה חלה תנופה אדירה ששיאה היה בשחרור אזור יהודה שומרון והגולן ובפתיחת האזור למטיילים ולחוקרים לאחר מלחמת ששת הימים, תנופת לימוד ומחקר שהמשיכה עד לשנים האחרונות.

ה. מסיור אידאולוגי לחינוך סביבתי

עם כל המגמה החיובית לתהליך ועם התפתחות נושא הסיור הלימודי במוסדות השונים, בבתי הספר על גוניהם ובמסגרות הבלתי פורמליות האחרות, אי אפשר להתעלם מכך שמאז פרוץ המאורעות בינינו לפלשתינאים במהלך שנת תשס"א חל שינוי גדול ונסיגה מהעקרונות שדיברנו בהם בסקירתנו עד כה. כיום קיים חשש גדול מאוד מיציאה לסיורים בבתי הספר. הסיורים הרגליים בתחום יהודה ושומרון צומצמו מאוד בהוראת משרד החינוך. באזורים שאינם מסוכנים בתחום יו"ש ניתן לנוע ברכב ממוגן כנגד אבנים. מעבר לאיסור לטייל בתחומי יו"ש חלה ירידה של כ-70% בטיולי תלמידים בשנת 2002. נוסף על כך בגלל הבעיות הכלכליות הקשות בשנים האחרונות ישנם קשיים לא מעטים של הורים לשלם עבור ההוצאות הגדולות הכרוכות בטיול, דבר שגרם לנשירה של כחמישים אחוז מהתלמידים במוצע מהטיולים. יש מי שמרחיב את התופעה ומציין את היעלמותו של הטיול השנתי מנוף החינוך בארץ ישראל בשנים האחרונות. סימני השאלה לגבי הטיולים הולכים ומתרבים גם בגלל בעיות ביטחון וגם בגלל עניינים חינוכיים מהותיים. תהליך זה הביא לסגירת מספר בתי ספר שדה ולשינויים מרחיקי לכת בבניית סיורים ואופיים במערכת החינוך וגם במסגרות חברתיות בלתי פורמליות.

אנו נמצאים בתקופה זו במהלך של שינוי משמעותי ביחס לסיורים בכלל ובאפשרות להשתמש בהם ככלי ללימוד יהדות וסביבה בפרט. היום, בעידן המחשב והיכולת להגיע לכל מקום גם בצורה וירטואלית, ערך הטיול כעניין מהותי חינוכי שמשתלבים בו נושאי החינוך שהצגנו כאן הולך ומאבד מערכו. זהו חלק מתהליך שינוי שעוברת החברה הישראלית בכלל ומערכת החינוך בפרט. זהו שינוי שבו היחס לארץ ישראל שהיה ציוני ערכי תוך הבלטת ערכים של יהדות, עובר לאפיקים אחרים. הקשר כפי שהיה קיים בעבר ושעליו הצבענו בראשית הרשימה קיים עדיין במספר בתי ספר, בעיקר במגזר הממלכתי-דתי. חלק מהשינוי הוא מעבר לעיסוק בדגש סביבתי, גם כחלק מהשינוי העולמי הגלובאלי אך גם כחלק משינוי תפיסה ויחס חינוכי לסביבה ולארץ ישראל.

במוסדות להשכלה גבוהה ולהכשרת מורים קיימת מגמה חדשה להכניס תוכני סביבה להוראה. לדוגמה בימים אלה ממש המכללה הדתית האקדמית להכשרת מורים ע"ש רא"מ ליפשיץ בירושלים פונה בהכשרת המורים לכיוון של יהדות וסביבה, מתוך רצון להכשיר פרחי הוראה בכיוון הסביבתי ובדגש יהודי. סמינר הקיבוצים קיבל בתקופה האחרונה אישור מהמועצה להשכלה גבוהה להכשיר מורים בנושאי סביבה לקראת תואר שני. אלה ניצנים ראשוניים של התייחסות לסביבה במסגרת הכשרת מורים שכנראה תלך ותפתח בשנים הבאות.

גם באוניברסיטאות נפתחות בשנים האחרונות מגמות ללימודי סביבה, והמחלקות לגיאוגרפיה רואות בזה תחום שנגאָה להתהדר בו מתוך ראיית חשיבות הנושא והצורך בו בעתיד הקרוב. ללא ספק העיסוק בעניין של קיימות ואיכות סביבה הוא התופס מקום במחשבה החינוכית בתקופה זו.

בהסתכלות רחבה נדמה לי שלא נהיה רחוקים מן האמת אם נאמר שנושא ההסתכלות על הסביבה על תחומיו המגוונים הולך וממלא את מקומו של הסיור האידאולוגי שהיה מנת חלקו של הנוער, המבוגרים ומערכת החינוך מאז השיבה לארץ בעליות הראשונות ועד ראשית המאה העשרים ואחת. השינויים החברתיים בעיקר בדור האחרון, היחס לארץ ישראל הלבש צורה ופושט צורה הוא חלק משינוי שעוברת החברה כולה ובתוכה מערכת החינוך שאחד מיעדיה הוא הסיור הלימודי.

כמחנך העוסק שנים רבות בנושאי ארץ ישראל וחלקם הגדול כמובן גם בשדה אני רואה חשיבות רבה גם כיום, עם כל השינויים בחברה הישראלית, בשימוש בצד האידאולוגי-ציוני בשדה. הצד האידאולוגי יכול להיעשות בקלות

רבה יחסית בשילוב המקורות היהודיים, אף על פי שתחום זה הוא כיום בשפל לכל הפחות במוסדות הממלכתיים ומעט יותר טוב במוסדות הממלכתיים דתיים. לימוד מקורות יהודיים ותנ"ך והיכרותם בשדה הוא עדיין כלי משמעותי שדרכו ניתן גם כיום לקשר ולגשר בחברה שלנו על מחלוקות תוך יצירת בסיס לשיח משותף בענייני סביבה, קיימות ויהדות. בסיור בשדה ניתן להשתמש במקורות ככלי שממנו ניתן לקשור את קשר האינטימי לארץ ישראל ולהרחיב את הלימוד הסביבתי ממנו.

לסיכום, ניתן לציין שהסיור והטיול הלימודי תפסו עד לא מזמן חלק משמעותי ביותר בשיח הישראלי כחלק מרעיון ציוני-אידאולוגי. כיום על רקע השינויים החברתיים והאווירה הכללית בארץ הטיול תופס יותר מקום של פורקן, של חוויה, של שינוי אווירה ופוחת בו הצד הערכי. במקביל עולה הרגישות וניכרת התפתחות ומודעות ביחס לקיימות וסביבה, הנעזרת לשם הדגמת והצגת הדברים בסיור בשדה. הסיור עובר מעבר ברור מסיור אידאולוגי לסיור סביבתי.

שינוי זה שהוא חלק מתהליך חינוכי רחב דורש התייחסות של קברניטי החינוך מכיוון שיש לכך השלכות ליחס החינוכי-ערכי לארץ ישראל, למורשתה ולסביבתה כפי שיראו בדורות שיבואו.

